

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De psychochiroloog Julius Spier en de handleeskunde in het interbellum Nagel, A.H.M.

Citation

Nagel, A. H. M. (2020, January 29). *De psychochiroloog Julius Spier en de handleeskunde in het interbellum*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/83482>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/83482>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/83482> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Nagel, A.H.M.

Title: De psychochiroloog Julius Spier en de handleeskunde in het interbellum

Issue Date: 2020-01-29

2 Het huidige beeld van Julius Spier is ambigu

De publicatie van *Het verstoorde leven* in 1981 was zo'n succes, dat er al snel twee nieuwe uitgaven volgden: *Het denkende hart van de barak: Brieven van Etty Hillesum* (1982) en *In duizend zoete armen: Nieuwe dagboekantekeningen van Etty Hillesum* (1984). Deze boeken – en de uitzending van een tv-documentaire in dezelfde periode¹ – hebben Etty Hillesum bij wijze van spreken weer tot leven gewekt. En met haar de vele mensen die deel uitmaken van haar bestaan. Zo is ook Julius Spier, door Hillesum consequent 'S.' genoemd, opnieuw in beeld verschenen. Hij is niet alleen therapeut, leraar handleeskunde en muziekminnende vriend van Hillesum; voor anderen in de 'Spierclub' vervult hij deze rollen eveneens.

Door in dit hoofdstuk weer te geven wat er als gevolg van de publicatie van Hillesums schrijven over Julius Spier aan de oppervlakte is gekomen, wordt de stelling toegelicht dat de hedendaagse receptie van Julius Spier sterk is beïnvloed door Hillesums dagboeken. Het huidige beeld van Spier is vrij negatief (§ 2.1), wat sommige mensen die Spier persoonlijk hebben gekend vervelend en pijnlijk vinden (§ 2.2). Een iets genuanceerder beeld van Spier is wel voorhanden (§ 2.3), maar grotendeels gebaseerd op herinneringen die in de loop van de tijd zijn veranderd (§ 2.4). Hiermee is dit hoofdstuk de opmaat naar de volgende hoofdstukken waarin Spier als handlezor tegen de achtergrond van zijn tijd wordt beschouwd.

2.1 Hillesum: "Hij was weer net zo'n doorvoede Romeinse keizer"

Aanvankelijk zijn de reacties op de verschijning van Julius Spier in Hillesums schrijven vrij neutraal. Dit toont zich bijvoorbeeld in een beschouwelijke opmerking van Ben Maandag naar aanleiding van de publicatie van *Het verstoorde leven*. Hillesum heeft eerlijk haar diepste gedachten op papier gezet over haar relatie met Spier, schrijft Maandag, "[z]onder ook maar éénmaal banaal, grof porno-achtig of wat dan ook te worden".² De "handkundige" Spier had de gave om "aan handen het leven te doorvorsen", een gave die "verbluffend en fascinerend schijnt te zijn geweest".³

Een vergelijkbare opmerking van een andere journalist is dat Etty Hillesum "een intense maar ook wel wonderlijke verhouding [had] met de astro-chiroloog [sic] Julius

¹ Jaap Walvis & Almar Tjepkema, *Het verstoorde leven*, (dvd), Hilversum: Beeld en Geluid, 1984. De documentaire is voor het eerst uitgezonden op 2 mei 1984 en stond op het programma ter gelegenheid van de officiële opening op 1 oktober 2015 van het Etty Hillesum Onderzoekscentrum (EHOC) in Middeburg.

² Ben Maandag, 'Etty Hillesum: "Men zou een pleister op vele wonden willen zijn"', *Het Vrije Volk*, 10 oktober 1981.

³ *Ibidem*; Maandag citeerde hier Jan Geurt Gaarlandt.

Spier"; ze onderhield een "bizarre verhouding met deze geniale man".⁴ Ook de Amsterdamse rechtsgeleerde en schrijver Abel Herzberg verwijst in positieve zin naar Spier. Herzberg heeft hem weleens ontmoet en Spier is bij hem thuis geweest. Hij kent Spier als "een bijzonder indrukwekkende man", "een zeer ernstig man", die op "zeer veel mensen, eigenlijk op iedereen die hij ontmoette, een sterke indruk maakte".⁵ Spier is "van huis uit koopman" en hoort "ten tijde van de Weimarrepubliek en de eerste dagen van het Derde Rijk van Adolf Hitler" bij de Joodse intelligentsia; Spier is een vriendin in Londen "jarenlang trouw gebleven" en heeft, "zoals hij zelf vertelde, kuis geleefd".⁶

Tegenover deze neutrale, naar de positieve kant neigende interpretaties, staan de kritische oordelen. Die komen vooral naar voren nadat Spier in *In duizend zoete armen* is geportretteerd als een gezette vijftiger die met jonge vrouwen aan het worstelen sloeg. Daarbij oogt de 'Spierclub', de vriendenkring rond Spier, als een broeierige kliek rondom een goeroe-achtige man. Een recensent van *In duizend zoete armen*, Gerrit Jan Zwier, formuleert het als volgt:

Ze is in therapie bij de uit Duitsland gevluchte joodse 'psychochiroloog' (een chiroloog is een handlijnkundige) Julius Spier. Een man die een leertijd bij Carl Jung heeft doorgebracht en door zijn, vooral vrouwelijke cliënten, een 'magische persoonlijkheid' wordt genoemd. Binnen het kader van Spiers therapie wordt niet alleen aandacht aan hand en hoofd besteed, maar wordt het hele lichaam bij de gang van zaken betrokken – er vinden namelijk regelmatig worstelpartijen tussen therapeut en patiënt plaats, wat gezien moet worden in het licht van Spiers stelling dat de scheidslijn tussen geest en lichaam moet worden opgeheven. Vandaar dat er in de 'Spier-club' nogal wat erotische draden lopen tussen leermeester en leerlingen. Etty dweept met hem en laaft zich aan zijn wijsheden en levensregels. Ziehier zijn portret, één van de vele, maar ook één van de mooiste: 'Hij was weer net zo'n doorvoede Romeinse keizer, zoals hij daar achterover leunde in de grote leuningstoel. Nero moet er zo in z'n huiselijkste momenten uitgezien hebben. Z'n zware buik was een heerlijk oord voor mijn slaperig hoofd. En de zware, expressieve kop, zo levenswarm en agressief en goedmoedig en wellustig, alles tegelijk. En over dat alles heen ligt altijd weer, als een overkapping, die olympische rust.'⁷

⁴ I. Sitniakowsky, 'Grote interesse voor oorlogsdagboek van de joods-Nederlandse Etty Hillesum', *De Telegraaf*, 16 oktober 1981. Vergelijk Johan Diepstraten, *De Stem*, 11 januari 1982: "Uitgebreid verhaalt Etty Hillesum over haar verhouding met de Duitse handlijnkundige Julius Spier, bij wie zij in therapie is. Een amusante, charmante charlatan moet hij zijn geweest, voor wie de vrouwen in katzwijn lagen."

⁵ Anoniem, 'Amor fati: Wim Ramaker in gesprek met Abel Herzberg', in: Gaarlandt, *'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn'*, 11-15, 12. Abel J. Herzberg (1893–1989) vertelde dit in het NCRV tv-programma Hier en Nu op 3 oktober 1981.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Gerrit Jan Zwier, 'In Gods armen', *Leeuwarder Courant*, 6 juli 1984. De geciteerde passages staan in Hillesum, *Het Werk*, 6 (9 maart 1941), 27 (16 maart 1941), 387 (23 mei 1942). Eerder is Spier al omschreven als "een wat kleffe man van middelbare leeftijd die als therapeut vieze spelletjes doet met zijn cliënten" (Anoniem, 'Julius Spier en de onzin waarin je moet geloven', *Trouw*, 28 maart 1983).

Volgens deze beschrijving van Hillesum bezat Spier een lichaam als een ‘doorvoede keizer Nero’ en een gezicht vol tegenstrijdige uitdrukkingen. Maar bovenal straalde hij rust uit. Een andere recensent, Anton Brand, merkt op hoe vreemd het is dat Hillesum er niet in slaagde om een sympathiek beeld van haar grote liefde neer te zetten. Brand kritiseert Spier én Hillesum. Spier omdat hij zich niet gedroeg zoals een therapeut zich behoort te gedragen en Hillesum omdat zij naïef was en verblind door de liefde:

Wat de invloed van Spier op het denken van Etty Hillesum is geweest, is een vraag die maar in die wetenschappelijke uitgave van het verzameld werk aan de orde moet komen; ik wil hier alleen signaleren hoe vreemd ik het vind dat Etty Hillesum er in haar aantekeningen geen moment in slaagt een sympathiek beeld van haar leermeester en geliefde te geven. Spier, door Hillesum geportretteerd, is een mooiprater en een opportunist – en Etty blijft naïef en idolaat. ‘Ik zou voor hem toch altijd dezelfde blijven, ook als dat man-en-vrouw niet zo’n succes zou zijn, hij neemt dat alles niet zo zwaar en legt daar ook het accent niet’. Je vraagt je af: wie draait wie een rad voor ogen?

‘Als je nog langer ziek blijft’, zegt Spier op zeker moment, ‘kun je niet mijn secretaresse blijven en ook niet mijn vriendin’. En Etty reageert: ‘Met dat “vriendin” was het net of ik een heel kostbare decoratie kreeg’. Ze gaat er aan voorbij dat Spiers opmerking wreed is, en dat zeker een psycholoog zich wel tweemaal had mogen bedenken voordat hij zo iets zegt.

En: ‘Hij was weer net zo’n doorvoede Romeinse keizer, zoals hij daar achterover leunde in de grote leuningstoel. Nero moet er zo in z’n huiselijkste momenten uitgezien hebben’.

Liefde maakt blind, ja, en misschien wel bovenal een liefde die in zulke moeilijke omstandigheden moest worden beleefd.⁸

Ook in de periode dat het dagboek is geschreven, zijn er al mensen die Hillesums fascinatie voor Spier niet begrijpen. Een van hen is Swiep van Wermeskerken. Zij kent Spier vanuit Berlijn, waar ze rond 1935 naartoe is gegaan en tot en met januari 1939 heeft gewerkt. Wanneer ze tijdens de oorlog bij Hillesum Russische les gaat volgen, raakt ze met Hillesum bevriend.

In het begin van de jaren tachtig roert Van Wermeskerken zich publiekelijk. Ze geeft te kennen niet onder de indruk te zijn geweest van Julius Spier. Vanwege zijn “soort hocus-pokus” heeft ze hem niet serieus genomen.⁹ Ze omschrijft hem als “een

⁸ Anton Brand, ‘Etty Hillesum-biografie roept pijnlijke vragen op’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 19 juni 1984. De geciteerde passages staan in Hillesum, *Het Werk*, 341 (5 april 1942). Vergelijk Lisette Lewin, ‘Er lijkt een cultus te ontstaan rond Etty Hillesum met griezelige kanten’, *De Volkskrant*, 8 juni 1984.

⁹ Jaap Walvis, ‘Etty Hillesum hield dagboeken bij om later roman te schrijven’, *Oog in ’t zeil* 1(4), 1984, 2-6, 5. Vergelijk Ben Kroon & Corine Spoor, “‘Ze was iemand die alles gaf en alles nam, dat hoorde bij haar warmte’”, in: Gaarlandt, *‘Men zou een pleister op vele wonden willen zijn’*, 25-40, 34-35 (eerder verschenen in *De Tijd*, 27 november 1981); Jan Willem Regenhart, *Mischa’s spel: En de ondergang van de familie Hillesum*, Amsterdam: Balans, 2012, 152-153. Alida Gerrigje (Swiep) van Wermeskerken (Tiel, 18 april 1907 – Amsterdam, 30 december 1992) is door Hillesum voor het eerst genoemd op 29 maart 1942 (Hillesum, *Het Werk*, 322).

flierefluiter”, “een grote man met een onsmakelijk figuur en een nog onsmakelijker gezicht”, wiens charme in zijn babbel lag.¹⁰

[Spier] kon praten, daar was geen speld tussen te krijgen. Hij praatte ze het platte vlak in, niet te geloven. En ze trapt erin ook, vooral Etty. Etty was meer dan gek op hem... dat was bijna niet normaal meer, dat was gewoon ziekelijk, zo weg als ze van die man was. Niet te geloven! En dan die filosofieën van die man, dat Etty daar intrapte en daar in meeging, terwijl ze zelf al honderd keer betere gedachten over alles had. Ik begreep er niets van, en als ik dat dan vergeleek met de man die ze had, deze toch zeer goed geconserveerde en aangenaam uitziende meneer Wegerif... dan dacht ik: Nou, hoe kan je met zo'n dweil in godsnaam het bed ingaan, dat is mij een raadsel.¹¹

Van Wermeskerken kwam indertijd al openlijk voor haar mening uit. Ze deelde haar kritiek zelfs meermaals met Spier. Hij accepteerde het en maakte er geen punt van. Van Wermeskerken zegt ook vaak met Spier te hebben gelachen, want ondanks haar kritiek vond ze hem een gezellige gesprekspartner.

De ‘goed geconserveerde en aangenaam uitziende meneer Wegerif’ naar wie Van Wermeskerken verwijst, is Han Wegerif, de oudere weduwnaar met wie Hillesum een relatie had. Niet iedereen was hiervan op de hoogte, maar Van Wermeskerken wel. Zij weet eveneens dat Wegerif accountant was en dat Spier zijn geld verdiende met ‘handkunde’. Gevraagd hiernaar vertelt ze erover en stapt in haar antwoord naadloos over naar haar perceptie van Hillesums adoratie voor Spier:

En Spier die leefde van de zittingen die hij hield. Tja, hoe ging dat? Hij had zo'n hele krans van mensen en dan hield hij voordrachten en ik heb ook het idee dat ze daarvoor betaalden. In hoofdzaak waren dat vrouwen. Mannen waren niet zo dol op hem. Zo'n zitting was eigenlijk best gezellig, hij troonde in een zetel, zo'n dikke, grote en die meiden... ha, ha... die zaten, werkelijk waar, op de grond in een krans om hem heen. (...) Etty ook... aan zijn voeten... net een goeroe, het was niet gewoon. En dan vertelde hij over de handkunde en over het leven en over Hertha, zijn grote liefde in Londen, onbereikbaar (...).¹²

Over het feit dat Hillesum twee minnaars tegelijk had – en soms nog wel een derde – heeft Van Wermeskerken geen mening. Wel heeft ze een oordeel over het motief waarom Hillesum meerdere minnaars had en meent ze dat dit Hillesum geen goed

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Walvis, ‘Etty Hillesum hield dagboeken bij’, 5-6.

deed.¹³ Tevens geeft ze aan dat het haar te ver gaat om Spier een oplichter te noemen.¹⁴

Meerderen hebben moeite met de psychochiroloog uit Hillesums dagboeken. De Joodse publiciste Henriëtte Boas uit haar kritiek op hem in het kielzog van haar kritiek op Hillesum. Boas meent dat Hillesum verontwaardigd had moeten weglopen zodra de “chiroloog-psycholoog” “bij zijn behandeling tot seksuele handtastelijkheden” overging.¹⁵ Karel van 't Reve stelt min of meer hetzelfde. Hij oordeelt: “Dat bakvisachtige [van Etty Hillesum] wordt nog bevorderd door haar verhouding met ‘S.’, een Duitse bankdirecteur [sic] die op latere leeftijd handlezer-psychiater-diepzinnig prater is geworden, en die Etty via een wolk van diepzinnige praatjes, die zij allemaal gelooft, in zijn bed weet te krijgen.”¹⁶ De literatuurwetenschapster Solange Leibovici typeert Spier als “een Duitse ex-bankier [sic], ex-zanger, bekeerde jood, wilde psychoanalyticus en jungiaanse handlezer die met een antenne op zijn hoofd zijn vrouwelijke patiënten met hun diepste geheimen confronteert, waarna hij met hen op het tapijt ligt te rollebollen”.¹⁷ Recensent Hans Warren acht Hillesums “dwepen met de twijfelachtige figuur Spier” verbazingwekkend, want Spier was een “specialist in de niet bepaald edele handleeskunde, een charlatan, een handig verleider van vele vrouwen”.¹⁸ Of zie de betrekkelijk recente karakterisering van de filosoof Jeroen Kuiper:

¹³ Jan Willem Regenhardt (JWR) in gesprek met Swiep van Wermeskerken; Ria van den Brandt, “‘Is dat alleen maar die maandelijkse buik?’ De cyclische spiritualiteit van Etty Hillesum”, in: Klaas A.D. Smelik et al. (redactie), *Etty Hillesum 1914-2014* (Etty Hillesum Studies 6), Antwerpen / Apeldoorn: Garant, 2014, 59-70, 64 noot 29. Alle volgende verwijzingen ‘JWR in gesprek met ...’ in dit proefschrift betreffen de verwijzingen naar de interviewverslagen van Jan Willem Regenhardt gemaakt in 1984-1985. Het overzicht van de gebruikte verslagen staat achterin bij de bronvermelding onder het kopje ‘Teksten en studiemateriaal over Julius Spier’.

¹⁴ Kroon & Spoor, ‘Ze was iemand die alles gaf en alles nam’, 34.

¹⁵ Henriëtte Boas, ‘Meer egocentrisme dan heiligheid’, in: Gaarlandt, *‘Men zou een pleister op vele wonden willen zijn’*, 44-47, 45; (oorspronkelijk verschenen in *NRC Handelsblad*, 12 januari 1982). In twee eerdere artikelen liet Henriëtte Boas (1911–2001) zich ontvallen dat Spier getrouwd was met “a non-Jewish actress [sic]” van wie hij in 1935 was gescheiden “after the introduction of the Nuremberg Laws” [sic] en dat Hillesums “geheel absorberende liefdesrelatie” met Spier ontstond op zijn initiatief (Henriëtte Boas, ‘Diary of love in the shadows’, *The Jerusalem Post*, 31 december 1981; *Id.*, ‘In joodse en niet-joodse spiegel: Het dagboek van Etty Hillesum 1941-1943’, *Hakehilla*, december 1981, 28-32, 29).

¹⁶ Karel van 't Reve, ‘Het korte leven van Etty’, in: Gaarlandt, *‘Men zou een pleister op vele wonden willen zijn’*, 41-43, 42; (oorspronkelijk verschenen in *NRC Handelsblad*, 9 januari 1982). De informatie dat Spier bankdirecteur zou zijn geweest, is niet afkomstig van Karel van 't Reve (1921–1999) maar van Spiers dochter. Zij meende indertijd dat haar vader “Direktor” bij de “Bank Bersontheimer [sic]” was geweest (brief Ruth Busse-Spier aan Jan Geurt Gaarlandt, 23 juni 1981; archief Uitgeverij Balans).

¹⁷ Hans Warren, ‘Volledig beeld Etty Hillesum’, *Leidsch Dagblad*, 3 december 1986.

¹⁸ Solange Leibovici, ‘De belle juive’, *De Groene Amsterdammer* 124(3), 2000, 20-21. De ‘antenne’ op Spier zijn hoofd was een onderdeel van zijn gehoorapparaat (Hillesum, *Het Werk*, 221 (31 december 1941), 592 (6 februari 1942)).

[Spier] treedt op als haar 'wilde analyst' (Freud), dat wil zeggen: hij is geen arts, vraagt een minimale vergoeding en houdt zich niet aan freudiaanse dogma's (sessies van één uur). Hij gaat bovendien amoureuze relaties aan met zijn voornamelijk (louter?) vrouwelijke analysanten. Het handlijnlezen lijkt vooral een overtuigingsstruik (*convincer*) om de overdracht (*transference*), zoals het in de psychoanalyse heet, op te wekken.¹⁹

Zonder zich in Spier of diens werkwijze te hebben verdiept, vermoedt Kuiper dat het handlezen, dat hij handlijnlezen noemt, door Spier als een handigheid is aangewend om iets gedaan te krijgen van zijn cliënten. Op dezelfde eenzijdig geverifieerde wijze, namelijk louter op grond van Hillesums schrijven, gaat hij ervan uit dat voornamelijk vrouwen hun handen door Spier hebben laten lezen.

De kritiek van Boas op Hillesum en Leibovici's analyse van Hillesum zijn door anderen genuanceerd dan wel gepareerd.²⁰ Dit is ook gebeurd met de 'heiligverklaring' waar Hillesum onder te lijden heeft (gehad) en welke in verschillende beschouwingen naar voren is gekomen.²¹ Deze essays gaan in op de beeldvorming van Etty Hillesum; de beeldvorming van Spier is vrijwel onopgemerkt gebleven.²²

Het beeld dat lezers zich vormen van de psychochirololoog is echter niet in alle gevallen negatief. De eerder aangehaalde journalist Ben Maandag gaat er in elk geval niet in mee. Hij bekent dat het lezen van *In duizend zoete armen* hem het gênante gevoel geeft "mee te kijken in een leven, dat geheel alleen aan Etty en haar relaties toebehoort", maar hij is ervan overtuigd dat men zelden zo'n ongewone verhouding als tussen Hillesum en Spier aantreft, die tegelijkertijd "zo zuiver" is.²³ Patrick Woodhouse begrijpt niet wat Spiers "attachment to the rather bizarre practice of psychochirology" is, maar ziet hem wel als "an immensely gifted person as well as a remarkably spiritual man", die Hillesum hielp haar eigen waarheid te vinden.²⁴ Opvallend is ook de zienswijze van Susan Baur in haar studie over intieme relaties tussen therapeut en cliënt. Na een onaantrekkelijk beeld van Spiers fysieke verschijning te

¹⁹ Jeroen Kuiper, *Etty Hillesum: Het verstoorde leven*, 23 mei 2012, URL <http://www.jeroenkuiper.info/recensies/etty-hillesum-het-verstoorde-leven>, (geraadpleegd op 13 oktober 2018).

²⁰ Zie onder meer Ria van den Brandt, 'Etty Hillesum en haar "katholieke vereerders": Pleidooi voor een meer kritische benadering van een bijzonder document', in: Ria van den Brandt & Klaas A.D. Smelik (redactie), *Etty Hillesum in facetten* [Etty Hillesum Studies 1], Budel: Damon, 2003, 57-75, 57-58; Pauline Micheels, *De waarheidszoekster Henriette Boas: Een leven voor de Joodse zaak*, Meppel: Boom, 2016, 227-231; Klaas A.D. Smelik, 'Was Etty tweede Jessica?', *Trouw*, 19 januari 1984; *Id.*, 'De houding van Etty Hillesum tegenover de vervolging van haar volk', in: Klaas A.D. Smelik et al. (redactie), *Etty Hillesum in relatie* (Etty Hillesum Studies 5), Gent: Academia Press, 2013, 17-42.

²¹ Van den Brandt, 'Etty Hillesum en haar "katholieke vereerders"', 58-75.

²² Alexandra Nagel, 'Julius Spier, chiromanticus of chirololoog?', *Tijdschrift voor Parapsychologie en Bewustzijns onderzoek* 75(2), 2008, 19-24, 19. Het enige artikel dat daarvoor alleen aan Spier is gewijd is Moormann, 'Over synchroniciteit en de handleeskunde van Julius Spier', 44-49.

²³ Ben Maandag, 'Gelukkige maanden van Etty Hillesum', *Het Vrije Volk*, 12 mei 1984.

²⁴ Woodhouse, 'The roots of the chaos and the process of change in Etty Hillesum', 37.

hebben geschetst²⁵ en te hebben uitgelegd dat Spier en Hillesum in een ongelijke liefdesstrijd waren verwickeld, concludeert ze dat de twee weliswaar een vreemde, maar tevens ontroerende relatie hadden. Volgens Baur, die haar analyse baseert op de Engelse vertaling van Hillesums werk, is Spier in de periode dat Hillesum en hij elkaar kennen, veranderd “van een rokkenjager en ongetwijfeld een ongevoelige, egocentrische, immorele therapeut in een toegewijde partner en steunpilaar van Hillesum”.²⁶ Anders geformuleerd, Spier begint met Hillesum “onder zijn lichaam te verpletteren”, maar eindigt haar te omvatten “zoals een diamant wordt omvat door de zetting”.²⁷

2.2 Het contact met Spier heeft Spierclub-leden verrijkt

In al het tumult rondom Etty Hillesum hebben sommigen wél oog voor wat er als gevolg van de publicatie van *Het verstoorde leven* gebeurt met de beeldvorming van Julius Spier. Dit zijn Spiers vroegere vrienden uit Amsterdam die elkaar weer vinden. Ter voorbereiding van de verschijning van het boek heeft de uitgeverij mensen benaderd die Etty Hillesum en bijgevolg Julius Spier persoonlijk hebben gekend. Als gevolg van het overlijden van Spier, het ombrengen van de familie Hillesum, de oorlog en de nasleep hiervan, zijn de onderlinge contacten rondom Spier verwaterd. Op enkele individuele vriendschappen na is de grote vrienden- en kennissenkring uiteengevallen. Totdat dus bijna vier decennia later de nog in leven zijnde en in de dagboeken voorkomende personen naar aanleiding van de publicatie van *Het verstoorde leven* elkaar weer traceren. Een aantal treft elkaar op 1 oktober 1981 in de Spiegelzaal van het Concertgebouw tijdens de officiële presentatie van het boek. Over en weer worden de banden van vroeger aangehaald. Hierdoor herrijst de ‘Spierclub’, met dien verstande dat ditmaal niet Spier maar Hillesum centraal staat: háár schrijven heeft het licht gezien en de reünie bewerkstelligd.

Een spil in deze ontwikkelingen is Johanna Smelik, de weinig in de dagboeken voorkomende vriendin van Hillesum die geen deel uitmaakt van de oorspronkelijke vriendengroep rond Spier. Gemotiveerd door het succes van *Het verstoorde leven* zet Smelik zich in de jaren tachtig in voor de totstandkoming van de Etty Hillesum Stichting.²⁸

²⁵ Baur, *Het intieme uur*, 77: “Spiers fysieke verschijning was ronduit vreemd. Hij schijnt een enorm zware man te zijn geweest, met een lichaam als een stier, met daarbovenop een grote, verweerde kop, bedekt met al dun wordend warrig grijs haar. Zijn gezicht, met zware kaken, werd gedomineerd door een ver uitstekende onderlip, die trilde als hij emotioneel werd. Met zijn reusachtige handen, waarmee hij door de lucht peddelde als hij zong, deed hij Hillesum denken aan ‘een lelijke oeroude kobold’ of aan een heel landschap, grijs, ruw en winters; dan weer leek hij op ‘een goedmoedige, koekjesetende zware oom’.” Vergelijk Hillesum, *Het Werk*, 51 (25 maart 1941), 309 (22 maart 1942).

²⁶ Baur, *Het intieme uur*, 88.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ De in oktober 1983 opgerichte Etty Hillesum Stichting beheert de financiële kant met betrekking tot de publicaties van de nagelaten geschriften van Etty Hillesum. Deze stichting is opgericht door Klaas

Vanuit dat belang onderhoudt zij contact met de vrienden en vriendinnen van Hillesum.

De andere spil in het vernieuwen van de relaties is Henny Tideman, in de dagboeken Tide genoemd en sinds 1953 Henny Neitzel-Tideman. In tegenstelling tot Johanna Smelik figureert zij wel regelmatig in Hillesums werk. Begaan en trouw als Neitzel-Tideman is, belt en correspondeert zij met menigeen. Bij An Wolterbeek gaat ze op bezoek en stelt vast: “leeft nog maar weet niets meer”; Wiep Boasson-Poelstra “zat in een rolstoel, ze was erg ziek, kon niet meer schrijven”.²⁹ Adri Holm is er niet meer. Zij is in 1970 van een trapje gevallen en aan de gevolgen daarvan overleden. Van de uit het oog verloren Liesl Levie – zij overleeft Bergen-Belsen en is in 1955 naar de kibboets Ga’led verhuisd – verkrijgt Neitzel-Tideman opnieuw Levie’s adres, waarna ze haar tweemaal in Israël bezoekt. Op haar beurt correspondeert Liesl Levie met Hanneke en Pieter Starreveld en gaat zij, wanneer zij in Nederland is, naar Swiep van Wermeskerken toe, met wie zij direct na de oorlog de vriendschap van voor de oorlog heeft voortgezet. Wanneer het binnen het reisschema past, brengt Levie ook de Starrevelds en Neitzel-Tideman een bezoek.

Vanzelfsprekend draait het gesprek in de uitwisselingen tussen de ‘leden’ van de vernieuwde Spierclub om Etty Hillesum en Julius Spier. Levie bekent dat zij jaren na haar terugkeer uit Bergen-Belsen van “een van onze Spierkring (ik weet niet meer, wie het was)” een pakje heeft gekregen waarvan men zei “dat zijn brieven van Etty, uit het Kamp Westerbork gesmokkeld”, maar deze lange tijd niet durfde te lezen.³⁰ Nadat Neitzel-Tideman in 1984 post heeft ontvangen van Spiers verloofde, informeert zij via een doorslagbrief “de nog in leven zijnde ‘Spierclub’” over hoe het voor Hertha Levi is om met Hillesums dagboeken geconfronteerd te worden.³¹ En zodra Gera Bienewitz-Bongers in de zomer van 1989 het nieuws bereikt dat de “Lieve beste trouwe Tide!” terminaal ziek is, blikt zij terug op hun gezamenlijke geschiedenis. Tussen de in staccato opgehaalde herinneringen staat: “ontmoeting in Amsterdam – [o]orlogstijd – de Spierkreis – weer veel muziek, ook gezelligheid en later grote zorgen en verdriet bij

A.D. Smelik en Jan Geurt Gaarlandt en dient niet te worden verward met het in 1996 opgerichte Etty Hillesum Centrum in Deventer, of het in 2006 opgerichte Etty Hillesum Onderzoekscentrum (EHOC). Het centrum in Deventer heeft als doelstelling een bijdrage te leveren aan bewust en respectvol samenleven en gebruikt als inspiratiebronnen onder andere het gedachtegoed van Etty Hillesum. Het EHOC, in 2015 verhuisd van Gent naar Middelburg, is, zoals de naam aangeeft, gefocust op onderzoek met betrekking tot Etty Hillesum (Klaas A.D. Smelik, ‘Waarom een Etty Hillesums Onderzoekscentrum in Gent?’, in: Ria van den Brandt & Klaas A.D. Smelik (redactie), *Etty Hillesum in discours* (Etty Hillesum Studies 3), Gent: Academia Press, 2011, 145-148).

²⁹ JWR in gesprek met Henny Neitzel-Tideman.

³⁰ Brief van Liesl Levie aan Hanneke Starreveld, 13 oktober 1981 (archief Denise de Costa). Het is onbekend welke brieven in dit pakketje zaten.

³¹ Alexandra Nagel, ‘Herta Levi, de onzichtbare figuur in de dagboeken van Etty Hillesum’, in: Smelik et al., *Etty Hillesum weer thuis in Middelburg*, 93-106, 95 noot 7, 100-104. Neitzel-Tideman stuurde de doorslagbrief aan Liesl Levie, Gera Bienewitz-Bongers, Dicky van de Heuvel-de Jonge, Grete Wendelgest-Blankenstein, Johanna Smelik en Hanneke en Pieter Starreveld.

het afscheid van onze gezamenlijke vriend J.S. [Julius Spier]”.³² Ook Liesl Levie reflecteert voor zichzelf op de eerste oorlogsjaren. Voor haar zijn de drie “Spierjaren” een “gecomprimeerd, rijk en verrijkend tijdperk” geweest.³³

Nauwgezet houden de vrienden van de nieuw leven ingeblazen Spierclub de berichtgeving over Hillesum en Spier bij. Men brengt elkaar op de hoogte van nieuws. Zo deelt Bienewitz-Bongers met Neitzel-Tideman “dat men in Duitsland zei, dat hij een ‘charlatan’ was...”.³⁴ Van Hertha Levi ontvangt Neitzel-Tideman een vergelijkbaar bericht uit Amerika waar een recensent van de Engelse vertaling van *Het verstoorde leven* stelt: “No doubt Spier was a womanizer and a charlatan.”³⁵

Met name Neitzel-Tideman, Bienewitz-Bongers en Starreveld-Stolte, maar ook Liesl Levie en Johanna Smelik storen zich aan de negatieve beeldvorming van Julius Spier. Ze zetten zich in om dit te corrigeren. Levie geeft bijvoorbeeld te kennen: “Ik vind eigenlijk dat Spier in Etty’s boeken tekort komt, want hij wordt afgeschilderd als charlatan.”³⁶ Starreveld-Stolte en Smelik reageren middels ingezonden brieven naar het tijdschrift dat de uitlatingen van Van Wermeskerken publiceert. Daar de berichtgeving van Van Wermeskerken over Spier “zo onwaar – perfide – cynisch en vol venijn” is, wil Hanneke Starreveld erop wijzen dat Spier “het vak van psychochiroloog, als wetenschapper, uitoefende” en dat diens “toewijding, eenvoud en grote mensenliefde” in de oorlogsjaren “een weldaad” waren voor degenen die hem van dichtbij leerden kennen.³⁷ Smelik neemt het voor Spier op door te stellen dat men “geen epigoon van Jung” behoeft te zijn om te begrijpen dat Jung geen inleiding zou schrijven “in een boek met hocuspocus van een charlatan”.³⁸

³² Uit de brief van Gera Bienewitz-Bongers aan Henny Neitzel-Tideman, 13 augustus 1989 (archief Pim en Pia Tideman).

³³ Brief van Liesl Levie aan Hanneke Starreveld, 13 oktober 1981 (archief Denise de Costa).

³⁴ Brief van Henny Neitzel-Tideman aan Hanneke en Pieter Starreveld-Stolte, 14 maart 1984 (archief Denise de Costa). Zie ook een passage uit de brief van Gera Bienewitz-Bongers aan Jan Geurt Gaarlandt, 4 mei 1984 (archief Uitgeverij Balans): “Tide deed me uitvoerig verslag – en stuurde een krantenbericht, (I. Sitriakolosky) [sic, Sitniakowsky, zie noot 4] (...) Die zijn meestal voor de echte ouwe vrienden van Spier pijnlijk om te lezen. Als ik wist bij welke krant deze meneer I.S. behoort, dan zou ik hem een gepeperde brief sturen. Hij mocht wensen dat hij de wijsheid, de goedheid, de mensenliefde had, of slechts een deel ervan.... Etty is nog nooit zo ‘misunderstood’ geweest [sic, geweest] als sedert de uitgave van haar boeken. Etty’s twee minnaars!!!! Ze had er [alles bij elkaar] wel 20 of zeker 12! Maar wat gaat dat het grote publiek aan?!”

³⁵ Terrence Des Pres, ‘Eros, God and Auschwitz’, *The New York Times*, 29 januari 1984; vertaald door Francine van den Bergh als ‘Eros, God en Auschwitz’, in: Gaarlandt, *Men zou een pleister op vele wonden willen zijn*, 68-73.

³⁶ JWR in gesprek met Liesl Levie.

³⁷ Hanneke Starreveld-Stolte, ‘Julius Spier’, *Oog in ’t zeil* 1(5), 1984, 21. Vergelijk de opname van Tineke Metz & Lex Rutgers, *Hanneke Starreveld vertelt over Etty Hillesum*, (videoband), 1998 (archief Etty Hillesum Centrum Deventer).

³⁸ Johanna Smelik, ‘Open brief aan mevrouw Van Wermeskerken’, *Oog in ’t zeil* 1(5), 1984, 20-21, 20. Vergelijk opname van Tineke Metz, *Johanna Smelik vertelt over Etty Hillesum*, (videoband), 2004 (archief Etty Hillesum Centrum Deventer).

Voor het grote publiek dat alleen *Het verstoorde leven* heeft gelezen, hebben deze rectificaties op het beeld van Spier weinig invloed gehad. De uitwisselingen binnen de vernieuwde Spierclub zijn vriendschappelijk en vooral informeel van aard. Positieve geluiden uit hun hoek over Spier zijn voornamelijk binnen de eigen kring gebleven.

2.3 Voor de uitgave van Hillesums volledige werk zijn mensen geïnterviewd over Spier

Het ophalen van herinneringen aan de jaren waarin Hillesum haar dagboeken schrijft, is geïntensiveerd door de integrale, wetenschappelijke uitgave van Hillesums dagboeken en brieven, *Etty – De nagelaten geschriften van Etty Hillesum 1941-1943* (1986). Binnen het kader van dit project voert de historicus Jan Willem Regenhardt ruim zeventig gesprekken met nog in leven zijnde betrokkenen. Hun recollecties heeft hij in 1984-1985 in verslagen vastgelegd.³⁹ Een groot gedeelte hiervan is gebruikt voor de achtergrondinformatie, met name het notenapparaat, behorende bij volledige editie van Hillesums werk.

Zo is er de enigszins gecorrigeerde opmerking van Swiep van Warmeskerken betreffende haar harde mening over Julius Spier. Van Warmeskerken liet Regenhardt weten dat ze zich ergerde aan het feit dat Hillesum haar in haar dagboeken verkeerd heeft aangehaald. “En dat gladde jongenshoofd”, schrijft Hillesum, heeft “Dag Bubi” tegen Spier gezegd en “*Du* bist doch eigentlich ein Biest”.⁴⁰ Volgens Van Warmeskerken werd er door de anderen zo enorm tegen Spier opgekeken dat ze hem, om hem te plagen, “Bubi” heeft genoemd en heeft gezegd: “*Sie* sind [doch] eigentlich ein Schwein.”⁴¹ De noot in *Etty* citeert Van Warmeskerken als volgt:

Ik vond Spier vreselijk, ik hem hem nooit *au sérieux* genomen. Hij heeft dat geweten en geaccepteerd. Ik vond hem een intellectuele flierefluit en dat heb ik hem meer dan eens gezegd. ‘*Sie* sind doch eigentlich ein Biest’, zei ik dan en niet *Du* zoals Etty abusievelijk schrijft (...). Ik heb die man nooit met *Du* aangesproken.⁴²

Sie of *Du* maakt in het Duits een groot verschil. Van Warmeskerken heeft nooit op zo’n vriendschappelijke, vertrouwelijke voet met Spier gestaan dat zij met hem heeft ‘ge-duzt’. Het feit dat zij hem altijd met u heeft aangesproken en niet met jij en jou,

³⁹ De interviews zijn gemaakt in opdracht van de Etty Hillesum Stichting en liggen in het archief van het EHOc. Voor een opsomming van de mensen die Regenhardt gesproken heeft zie Regenhardt, *Mischa’s spel*, 285; zie noot 13.

⁴⁰ Hillesum, *Het Werk*, 322 (29 maart 1942); cursivering AN.

⁴¹ JWR in gesprek met Swiep van Warmeskerken; cursivering AN.

⁴² Hillesum, *Het Werk*, 760 noot 322.

betekent dat Van Wermeskerken ondanks haar kritiek ook respect toonde voor de handlezer.

De andere reacties die Regenhardt te horen krijgt zodra het onderwerp Julius Spier ter sprake komt, variëren van zeer sceptisch tot zeer positief. In de volgende paragrafen volgt een compilatie, te beginnen met de meest kritische.

2.3.1 *“Spier was een oude, wat griezelige man waar vrouwen omheen zwermden”*

Tussen de uitspraken over Julius Spier bevinden zich die van mensen die Spier niet persoonlijk hebben gekend. Zij geven Regenhardt eveneens hun persoonlijke, gekleurde mening. Voor de psychiater en psychoanalyticus Jaap Spanjaard was Spier “toch ook een rare vent” die “met zijn handlijnkunde” in bepaalde “dreven” zat, wat hij toelicht met: “Nou goed, Berlijn was heel gek in die tijd; je had in die tijd veel van dit soort halve mystici.”⁴³

Werner Stertzenbach heeft Spier evenmin ontmoet. Hij heeft Hillesum in kamp Westerbork meegemaakt. Stertzenbach zat in 1933 in Duitsland gevangen en nam deel aan het verzet. Samen met anderen hielp hij in Westerbork mensen om het kamp uit te komen en onder te duiken. Dit groepje wilde ook Etty Hillesum helpen, maar zij vertelde hen dat ze “godsdienschtig” was, niet “religieus in de zin van christelijk of joods”, maar bepaalde ideeën die zij van Spier had overgenomen:

Waarschijnlijk heeft haar vriend haar gek gemaakt met allerlei mogelijke dingen, die Spier. Daar zat ze zo in verward. Wij zeiden: ‘Wij moeten tegen dit fascisme vechten, met alle middelen, tot het uiterste. Ook met wapengeweld.’ Daar wou ze helemaal niets van weten. Steeds zei ze maar: ‘Ik moet helpen.’ Daar kwam je niet doorheen. Het was een soort roes, zoiets ja. Ieder mens is natuurlijk beïnvloedbaar en ik vermoed dat deze Etty Hillesum in een andere omgeving met andere mensen die niet zo schwärmerisch waren en die niet van die onduidelijke godsdienstige ideeën hadden, toch een andere richting was uitgegaan.⁴⁴

Dat Hillesum haar religieuze ideeën bij Spier heeft opgedaan, berust op een vermoeden van Stertzenbach.

Een volgende informant die Regenhardt spreekt, heeft Julius Spier wel persoonlijk ontmoet. Op aanraden van Hillesum heeft Hes Hijmans een therapeutisch gesprek gehad met Spier. Hijmans vertelt daar een verschrikkelijke schok aan overgehouden te hebben. Spier was “een griezelige man” die haar fysiek had aangevallen; het was een

⁴³ JWR in gesprek met Jaap Spanjaard. Jacob (Jaap) Spanjaard (1913–1985) was indertijd arts in het Apeldoornsche Bos waar Mischa Hillesum werd behandeld (Hillesum, *Het Werk*, 810 noot 706; Regenhardt, *Mischa’s spel*, 122–131).

⁴⁴ JWR in gesprek met Werner Stertzenbach (1909–2003); Hillesum, *Het Werk*, 788 noot 613.

“afschuwelijke, misschien wel traumatische ervaring geweest”.⁴⁵ Ongetwijfeld betreft de ‘fysieke aanval’ Hijmans’ herinnering aan het partijtje *ringen* met Spier.

2.3.2 “Het was wonderbaarlijk wat hij in je handen zag”

De econoom en kunstschilder Frans van Steenhoven die Regenhardt interviewt, is een vriend van Hillesum. Hij kent Hillesum uit hun beider studententijd. Van Steenhoven is voor zijn migraines door Hillesum op Spier geattendeerd. Misschien zou hij baat hebben bij Spiers behandeling? Van Steenhoven herinnert zich dat hij aan de ene kant niet onder de indruk was. Spier was voor hem gewoon een oude man, om wie een paar meiden zwermde die allemaal een beetje “schwärmerisch, überschwänglich” waren, wat hem niet bepaald aansprak.⁴⁶ Aan de andere kant maakte Spier wel degelijk indruk, omdat hij kon bogen op een staat van dienst en met Jung had samengewerkt. Van Steenhoven stond wel open voor de handleeskunde en achtte het gegeven dat de hand van ieder mens in zijn totaliteit uniek is “op zichzelf een geldig uitgangspunt”.⁴⁷ Maar hetgeen Spier hem vertelde naar aanleiding van zijn handen, vond hij zo veeluidig dat hij er weinig mee kon aanvangen, behalve de raad om zijn bloed te laten onderzoeken, aangezien de kleur onder zijn nagels niet goed was. Uit de test bleek een mineralentekort. Verder vertelt Van Steenhoven, die zijn woorden lijkt te zoeken:

[I]k weet dat ik van die man het gevoel had dat hij inderdaad iets, iets... Ik weet dat ik associaties heb gehad met [Gustav] Meyrink, een Joodse schrijver uit de twintiger jaren die romans schreef met een soort kabbalistiek, oost-Joodse mystiek naar de zwarte kunst toe, bijv. *Das grüne Gesicht*. Die Spier had zo’n bepaalde manier... Hij was een heel warme man, waarvan ik het gevoel had dat hij zich in een gedachtewereld bewoog die naar chassidische dingen neigde. Iets dergelijks, ik wist dat ook niet zo precies. Ik was, zeker in die tijd, veel meer iemand voor wie alles cerebraal moest.

(...) Ik vond het wel een boeiende man hoor. Maar het is niet zo dat ik een persoonlijke Aha-Erlebnis van hem heb ondergaan. Hij was bankier geweest [sic], had met Jung gewerkt, had dit gedaan, dat gedaan, dus als jongeman was ik wel geëpateerd van hem. En het gaat veel te ver om hem een charlatanfiguur te noemen.⁴⁸

Hillesums jeugdvriendin Lenie Wolff, direct na de oorlog getrouwd en Lenie Valkhoff-Wolff geworden, vertelt aan Regenhardt, net als Van Wermeskerken en Van Steenhoven, dat zij Spier een oude, onaantrekkelijke, grofgebouwde man vond. Sterker nog:

⁴⁵ JWR in gesprek met Hes Hijmans; Hillesum, *Het Werk*, 749 noot 208.

⁴⁶ JWR in gesprek met Frans van Steenhoven (1914–2005); Hillesum, *Het Werk*, 725 noot 42, 729 noot 64. Vergelijk Regenhardt, *Mischa’s spel*, 151–152.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*, geredigeerd door AN.

“Ik kan niet precies zeggen waarom, maar ik vond het een engerd.”⁴⁹ Valkhoff-Wolff en haar dan nog toekomstige echtgenoot, Jo Valkhoff, moesten evenmin iets hebben van de enigszins “geëxalteerde kring vrouwen” rondom Spier.⁵⁰ Maar, bekend zij eerlijk, ze was een keer proefpersoon geweest en was stomverbaasd hoeveel Spier over haar wist, nota bene door de achterkant van haar handen (de buitenhand) te bestuderen. Het “grappige” was dat haar moeder helemaal niet voorkwam in haar hand, haalt Valkhoff-Wolff op, terwijl het van haar vader, “die inderdaad zeer dominant was”, scheen over te lopen.⁵¹

Nog iemand op wie de handleessessie indruk maakte, is Clara van Mesdag, een leerling Russisch van Hillesum. Zij herinnert zich dat de analyse een serieuze aangelegenheid was en niets met waarzeggerij van doen had. Spier zelf vond ze boeiend en een beetje griezelig, zonder dat ze wist uit te leggen waarom. Van Mesdag:

[Spier] kende mij helemaal niet maar het was wonderbaarlijk wat hij in je handen zag. Het klopte. Ik heb vaak later gedacht: ‘Dat heeft Spier toen tegen mij gezegd.’ Ik herinner me dat hij een keer zei: ‘Uw energie is veel groter dan uw lichaam hebben kunt [sic, kan], u heeft de neiging om veel te veel hooi op uw vork te nemen.’ Daar kwam het op neer, hij zei het met andere woorden.⁵²

2.3.3 “De gesprekken met Spier hebben wel geholpen”

Opvallend is dat de indruk van Spier positiever is bij diegenen die therapeutische gesprekken met hem hebben gevoerd, of hem op een andere manier beter hebben leren kennen. Een van deze personen is Annette (Netty) van der Hof. Zij heeft Spier voor het eerst meegemaakt tijdens de week (of twee weken) waarin hij bij de familie van Gera Bongers in Wageningen logeerde.⁵³ Anno 1985 acht Van der Hof de handleeskunde wonderbaarlijk. Spier had haar handen bekeken en geconcludeerd dat ze aardig vastzat. Daarop had ze gedacht “vlieg op met die praatjes, met die psychologische dingen”,

⁴⁹ JWR in gesprek met Lenie Valkhoff-Wolff.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*. Vergelijk Hillesum, *Het Werk*, 64 (23 maart 1941): “Toen ik haar [Lenie Wolff] trachtte te charteren als object voor S. en een verhaal begon over een mijnheer, die in handen deed, zei ze opeens: Je bedoelt toch niet mijnheer S.? Ja waarachtig, ken je die soms? Nee, zegt ze, maar ik heb wel veel van hem gehoord, een vriendin van me is eens bij hem geweest en toen heeft hij uit haar handrug gelezen, dat fruit haar beter vóór, dan na het eten bekomt. En dat was nog wáár ook.”

⁵² JWR in gesprek met Clara van Mesdag.

⁵³ Gera Bongers had Spier “voor een korte vakantie” in Wageningen uitgenodigd (Hillesum, *Het Werk*, 731 noot 83). Aan het begin van de zomer was Spiers plan vanaf 12 augustus ongeveer twee weken in Wageningen te zijn (brief van Julius Spier aan Jet Rümke-Everts, 1 juni 1941; archief Paulien Bom-Bos). Die plannen zijn gewijzigd. Spier verbleef in elk geval vanaf 7 tot 13 of 14 augustus 1941 in Wageningen.

want dat “begon toen eigenlijk allemaal te werken: praten, Jung, Adler, afijn de hele santekraam, dat speelde allemaal verschrikkelijk”.⁵⁴

De constatering van Spier over het vastzitten was op zichzelf niet vreemd. Van der Hof is op jonge leeftijd wees geworden en heeft haar jeugd grotendeels alleen doorgebracht. Pas door de vriendschap met Gera Bongers, met wie ze in Zetten de opleiding voor onderwijzeres volgde, kwam er verandering in haar situatie. Welnu, de eerste reactie op Spiers analyse was dus: “Wat moet ik ermee?” en “Man, bemoei je met jezelf!”⁵⁵ Maar Spier was met haar gaan wandelen en al wandelend had hij vragen gesteld over haar verleden, heel voorzichtig, zeker niet bot. Van der Hof had nog nooit op deze manier over zichzelf verteld en raakte van ‘het gevis’ overstuur. Drie dagen aan een stuk had ze gehuild. De ouders en kinderen Bongers zagen het aan en wisten zich er geen raad mee. Spier adviseerde alleen ‘laat maar huilen’. En inderdaad, de tranen verminderden. Later verhuisde de lerares van Vlissingen naar Amsterdam. Ze maakte kennis met de kring rond Spier en voerde gesprekjes met hem.

Hoewel Van der Hof kritiek heeft op het geëxalteerde gehalte van het groepje rond de psychochiroloog (“Dat vond ik niet gezond”) en reserves heeft ten aanzien van het handlezen (“het gevaar ervan”, vermoedelijk ingegeven door de eigen ervaring van het overstuur raken), realiseert ze zich dat hetgeen Spier deed “echt werk” was en dat het praten haar goed heeft gedaan.⁵⁶ Wanneer ze een nachtmerrie had (“in die tijd was het natuurlijk helemaal een gekkenhuis”), vertelde ze hierover tijdens een sessie.⁵⁷ “Nou en?” had Spier dan gevraagd.⁵⁸ Dit ervoer ze als positief, want Spier schreef niets voor, zei niet dat iets zus-of-zo was of dit-en-dat betekende. Hij vroeg haar slechts wat ze er zelf van dacht, hoe iets zou kunnen zijn, of wat het zou kunnen betekenen. “Van die rake vragen.”⁵⁹

Zo’n serie privégesprekken gaf Spier soms cadeau, bijvoorbeeld aan zijn vaste begeleider op de muziekmiddagen en -avonden, Evaristos Glassner. In die gesprekken is, net zoals bij Annette van der Hof, onder andere ingegaan op dromen. Ook volgens Glassner ging Spier zeer voorzichtig te werk. Hij herinnert zich de sessies als “iets heel bijzonders” en “uitstekend”.⁶⁰ Het hielp, al kon hij niet zeggen in welk opzicht. Het blijvende gevoel is dat de gesprekken hem in het algemeen hebben geholpen.

Een andere persoon die goede herinneringen aan Spier heeft, is Hans Werner Nethe, de oudste van de twee opgroeiende zoons van het gezin bij wie Spier inwoonde. Nethe memoreert “erg veel fijne muzikale avonden” met Spier, “boeken over

⁵⁴ JWR in gesprek met Annette van der Hof.

⁵⁵ *Ibidem*. Annette C. van der Hof (1913–2000) was enig kind en verloor als negenjarige een maand na elkaar eerst haar vader en toen haar moeder aan de Spaanse griep. Vergelijk Hillesum, *Het Werk*, 770 noot 450.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ JWR in gesprek met Evaristos Glassner. Vergelijk Regenhart, *Mischa’s spel*, 138.

chirologie, meestal in stencilvorm” die Spier liet zien, het speciale contact dat zijn moeder met de Spier had doordat zij “heel erg geïnteresseerd was in psychologische toestanden” en de keer dat hij zelf proefpersoon is geweest.⁶¹ Veel van hetgeen Spier hem uitlegde, heeft hij onthouden. Hij heeft zich zelfs iets van de handleeskunde eigen gemaakt. Wanneer Nethe nieuw personeel aanneemt, stelt hij soms de ‘consistentie’ van de hand van de sollicitant vast om een idee te krijgen van hoe karaktersterk of -zwak iemand is (afb. 5). Hij doet dit “heel globaal natuurlijk, want je kunt nooit, en dat is ook een waarheid die hij [Spier] verklaard heeft, een enkele eigenschap bij iemand eruit nemen en daaruit alles concluderen”.⁶²

Samenvattend: de herinneringen aan en meningen over Julius Spier, zoals geregistreerd door Jan Willem Regenhardt, lopen uiteen van louter negatief via ‘kritisch doch met een positief element’ tot oprecht positief. De negatieve beelden hebben zowel betrekking op Spiers uiterlijk, dat als onaantrekkelijk is ervaren, als zijn gedrag. Er zwermde jongedames rondom Spier en hij leek zich de aandacht te laten welgevallen. Dit betekent echter niet dat degenen die hem persoonlijk hebben gekend, niet onder de indruk waren van zijn kwaliteiten als handlezer en therapeut.

2.4 Getuigenissen zijn net levend weefsel

Veel van de door Regenhardt achterhaalde informatie over Spier is, zoals eerder gezegd, verwerkt in de voetnoten van de wetenschappelijke uitgave van Hillesums nagelaten geschriften. Toch dienen sommige van deze gegevens met een zekere voorzichtigheid te worden overgenomen als zijnde ‘waar’. Want ‘waar’ is vaak een betrekkelijk begrip. Liesl Levie-Wolfsky vertelde bijvoorbeeld aan Regenhardt dat zij Spier fysiek absoluut niet aantrekkelijk vond. Dit lijkt in tegenspraak met de herinnering van Levie’s oudste dochter, die meent dat haar moeder indertijd wel degelijk verliefd was op de psychochiroloog.⁶³

Niet alleen bestaat er vaak een verschil in waarneming tussen twee of meer mensen met betrekking tot eenzelfde gebeurtenis, herinneringen kunnen in de loop der tijd ook veranderen. Het verleden wordt nu eenmaal, aldus emeritus hoogleraar

⁶¹ JWR in gesprek met Hans Werner Nethe.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ JWR in gesprek met Liesl Levie: “De dag voordat hij [Spier] stierf was ik bij hem en de dag daarvoor had ik hem rozen gebracht. Hij zei tegen me: ‘Kijk, die rozen heb ik van Liesl gehad’. Uit hoe hij het zei kon ik opmaken dat hij me heel graag mocht en mijn man ook. Er was dus helemaal geen erotisch aantrekkingskracht... hoewel Hagar [Renate] me later verteld heeft: ‘Ik weet nog hoe verliefd je op Spier was’.” Wellicht is Levie na de oorlog onder invloed van haar vriendschap met de kritische Van Wermeskerken veranderd in haar beleving van Julius Spier.

Selma Leydesdorff, “voortdurend herschreven en opnieuw geïnterpreteerd”.⁶⁴ Individuele herinneringen kunnen immer worden bijgesteld, hetgeen vaak leidt tot een herinterpretatie van gebeurtenissen die zich ooit hebben voorgedaan. Het geheugen is zodoende “geen passief depot van feiten”, citeert Leydesdorff instemmend de *oral historian* Alessandro Portelli, “maar een creatief proces van de creatie van betekenissen”.⁶⁵

2.4.1 Herinneringen aan Spier blijken veranderlijk

Dit ‘veranderen van herinneringen’ en het ‘bijstellen van een interpretatie’ speelt ook met betrekking tot de verhalen over Julius Spier. Zo blijkt dat Hes Hijmans’ herinneringen aan haar vriendschap met Etty Hillesum en haar therapeutische sessie met Julius Spier in 1985 duidelijk verschillen van haar herinneringen in 2009. Beide keren voegde Hijmans bovendien details toe die volgens haarzelf op het moment van vertellen wáár waren, maar die feitelijk niet het geval konden zijn.⁶⁶ Van Henny Neitzel-Tideman is vastgesteld dat zij in de jaren tachtig in de volle overtuiging leefde nooit een vriendin van Hillesum te zijn geweest – wel van Spier –, terwijl uit bronnen naar voren komt dat zij toch een periode van oprechte vriendschap met Hillesum heeft beleefd.⁶⁷

Vermoedelijk is er in de herinneringen van Annette van der Hof iets vergelijkbaars gebeurd. Hillesum liet zich in mei 1942 ontvallen dat het “meisje van ’t Hoff [sic]” “al haar gevoelens” met Spier beleeft en zich steeds weer moest losmaken van hem.⁶⁸ Dit wekt de indruk dat Van der Hof zich indertijd veel sterker aan Spier heeft gehecht dan is weergegeven in het gesprek met Regenhardt.

Een voorbeeld over het bijstellen van perceptie speelt in het interview met Frans van Steenhoven. Regenhardt heeft aan Van Steenhoven een passage voorgelegd uit Hillesums dagboek die op Van Steenhoven betrekking heeft:

S. [Spier] over Frans: Der Mensch steht nicht zu sich selber. Er ist gespalten und lebt auch diese Zerspaltenheit. Ein sehr schwieriger Fall. Er hat kein Zentrum.⁶⁹

⁶⁴ Selma Leydesdorff, *De mensen en de woorden: Geschiedenis op basis van verhalen*, Amsterdam: J.M. Meulenhoff, 2004, 1.

⁶⁵ Leydesdorff, *De mensen en de woorden*, 12.

⁶⁶ JWR in gesprek met Hester Hijmans (1915–2010); Alexandra Nagel, ‘Een drieluik van Hes Hijmans’, in: Smelik, *Etty Hillesum in Relatie*, 205–217, 214–217.

⁶⁷ Alexandra Nagel, ‘Wanneer schreven Henny Tideman en Etty Hillesum in *Levenskunst*? Een reconstructie’, in: Ria van den Brandt & Peter Nissen (redactie), *Veel mooie woorden: Etty Hillesum en het boekje ‘Levenskunst’*, Hilversum: Verloren, 2017, 147–158.

⁶⁸ Brief van Leonie Snatager aan Julius Spier, 13 mei 1942 (archief Bernard Penney).

⁶⁹ Hillesum, *Het Werk*, 64 (13 juni 1941).

Hierop reageerde Van Steenhoven:

‘Er hat kein Zentrum’, dat weet ik niet. Misschien had ik er twee, want ik heb me dus tegelijkertijd ingeschreven voor economie en voor de Kunstnijverheidsschool, nu de Rietveld-academie, en mijn leven lang heb ik geschilderd en me in leven gehouden met economie. Daar zit een grote spanning tussen. Ik heb niet zo de behoefte om over mezelf te praten, maar later ben ik wel in analyse gegaan omdat ik het gevoel had dat ik op twee paarden reed en dat het soms moeilijk was om niet uit te scheuren. Dus ergens zag Spier dat wel.⁷⁰

Van Steenhoven lijkt zich pas door Regenhardts vraag te realiseren dat Spier in 1941 iets van hem heeft waargenomen dat voor hemzelf naderhand concreet is geworden, namelijk toen hij last kreeg van de spanning tussen zijn artistieke kant en zijn werk als econoom. Feitelijk herziert Van Steenhoven tijdens het interview zijn mening over zijn consult met Spier. Ongetwijfeld heeft hij na zijn sessie met Spier in 1941 diens uitspraak ‘hij heeft geen centrum’ bij de categorie ‘te veelzijdig’ ingeschaard.

2.4.2 *De getuigenis van Leonie Snatager is beïnvloed door oorlogstrauma’s*

Volgens Leydesdorff is het met name voor getraumatiseerde mensen kenmerkend “dat ze de neiging hebben om hun verhalen steeds weer te veranderen”.⁷¹ Dit aspect dient in verband met verhalen over Julius Spier zeker voor ogen te worden gehouden wanneer deze zijn verteld door Shoah-overlevenden. Zo heeft Lenie Valkhoff-Wolff door de oorlog emotioneel zware wonden opgelopen, aldus Connie Valkhoff, Lenie’s jongste dochter. Lenie Wolff dook juni 1942 onder. Haar ouders en jongere broer deden dit niet en overleefden de kampen niet. Pas op latere leeftijd is Valkhoff-Wolff over deze gebeurtenissen gaan nadenken; pas toen kwamen ‘dingen van de oorlog’ eruit. “Het lezen van *Het verstoorde leven* maakte mijn moeder boos”, weet Connie Valkhoff, “ze heeft zich altijd schuldig gevoeld en gaf Julius Spier de schuld van Etty’s meegaan naar Westerbork”.⁷² Het is dus goed mogelijk dat Valkhoff-Wolffs herinneringen aan Etty Hillesum en Julius Spier, zoals vastgelegd door Regenhardt, een momentopname zijn en dat zij Regenhardt andere antwoorden zou hebben gegeven indien hij haar een paar jaar eerder of later zou hebben geïnterviewd.

Het door Leydesdorff genoemde ‘trauma-verschijnsel’ komt ook sterk tot uitdrukking in de geregistreerde uitspraken en herinneringen van en over Leonie Snatager, in

⁷⁰ JWR in gesprek met Frans van Steenhoven.

⁷¹ Leydesdorff, *De mensen en de woorden*, 110.

⁷² Telefoongesprek van AN met Connie Valkhoff, 4 september 2015. In het interview met Jan Willem Regenhardt gaf Hélène Ida (Lenie) Wolff (1915–2003), kort na de bevrijding getrouwd met Johan Valkhoff (1897–1975), aan dat ze in verband met de oorlog kampte met schuldgevoelens.

oktober 1952 getrouwd en Leonie Penney-Snatager geworden. Haar uitlatingen over Spier zijn verspreid over een periode van ruim zeventig jaar.

Snatager is een nabije vriendin van Etty Hillesum. Zij besloot in februari 1942 bij Spier in therapie te gaan. De sessies waren belangrijk en hielden Snatager erg bezig. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een brief aan een vriendin, waarin Snatager in haar eigen woorden herhaalt wat Spier in haar eerste privésessie met hem heeft uitgelegd.⁷³ Een maand later klinkt het:

En nu is er opeens in je leven een man gekomen [Spier], die het allemaal zoo doodgewoon vindt wat er in je is, zoo vanzelfsprekend. Die je vertelt dat je heelemaal niet gek bent, die je vertelt dat je veel waardevols in je hebt zitten en die je helpt om dat zelf te gaan leven. Voor het eerst kom je nu bij iemand, die je volkomen, van alle kanten, opvangt.⁷⁴

Op 9 juli 1942 laat Spier aan Snatager weten met plezier te kunnen vaststellen dat Snatager in verhoudingsgewijs korte tijd veel bewuster is geworden.⁷⁵ Diezelfde maand zoekt en krijgt Hillesum een aanstelling bij de Joodsche Raad. In tegenstelling tot Hillesum, die onderduik weigert en het 'lot van haar volk' wil delen, besluit Snatager medio augustus 1942, kort nadat ze haar Polen-oproep heeft ontvangen, om wel onder te duiken.⁷⁶ Het principe dat wat voor de een klopt, voor een ander niet hoeft te kloppen, begrijpt Snatager indertijd goed. Want begin februari 1943 schrijft zij in het dagboek dat zij op haar onderduikadres bijhoudt: "over de wijze waarop je leeft, daar moet je zèlf over beslissen: dat kan een ander niet", aansluitend gevolgd door "Dat Ettie bv. bij de J.R. [Joodsche Raad] werkt, kan voor h`a`r volkomen juist, goed en harmonisch zijn, en voor een `a`nder iets heel verkeerd".⁷⁷

Meer dan veertig jaar later, tijdens het interview met Jan Willem Regenhardt, is Leonie Penney-Snatager ambivalent over de rol die Spier in haar leven heeft gespeeld. Enerzijds vertelt ze Regenhardt: "Spier betekende dat Jüdische Schicksal en erg bezig zijn met Onze Lieve Heer en heiligheid enz. enz."⁷⁸ Anderzijds is het: "Dat ik [naar kamp

⁷³ Leonie Snatager, '[Brief aan Dinie Glaser, 20 april 1942]', in: Nagel, 'Leonie Snatager en het Joodse vraagstuk', in: Klaas A.D. Smelik et al. (redactie), *Etty Hillesum in weerwil van het Joodse vraagstuk* (Etty Hillesum Studies 8), Antwerpen / Apeldoorn: Garant, 2016, 71-78, 75-78.

⁷⁴ Dagboek aantekeningen van Leonie Snatager gericht aan en gestuurd naar Julius Spier, 25 mei 1942 (archief Bernard Penney). De passage volgt op een ontboezeming over Snatagers pijnlijke jeugd.

⁷⁵ Alexandra Nagel, 'Vriendschap en therapie: Verstrengelde relaties tussen Julius Spier, Leonie Snatager en Etty Hillesum', in: Klaas A.D. Smelik et al. (redactie), *Etty Hillesum en het pad naar zelfverwerkelijking* (Etty Hillesum Studies 9), Antwerpen / Apeldoorn: Garant, 2017, 183-209, 188.

⁷⁶ Brief van Leonie Snatager aan Henny Tideman, 30 september 1942 (archief EHOC, Middelburg).

⁷⁷ Uit dagboekschrijft 5 van Leonie Snatager (archief Bernard Penney). Op zich is dit een wonderlijke zin: Snatager heeft óók bij de Joodsche Raad gewerkt, als docente economie (zie de afbeelding in Nagel, 'Vriendschap en therapie', 202). Met die aanstelling was zij in augustus 1942 gevrijwaard van meldingsplicht.

⁷⁸ JWR in gesprek met Leonie Penney-Snatager. Vergelijk met de (incomplete) brief van Leonie Penney-Snatager aan Johanna Smelik, 5 maart 1985 (EHOC-archief, Middelburg).

Westerbork] zou gaan en dat Jüdische Schicksal zou ondergaan had wat mij betreft niets met Spier te maken.”⁷⁹ Tussen deze uitersten ligt een derde, ten opzichte van Spier enigszins in het midden liggende uitspraak: “Etty, en Spier meen ik ook, was allemaal met onze Lieve Heer en dat was zo heilig en dat leidde tot dat Jüdische Schicksal.”⁸⁰ En een vierde: “Spier maakte een grote indruk op me, hij was een imposante man.”⁸¹ Anno 1985 lijkt Penney-Snatager eigenlijk niet te weten in welke positie ze Spier moet plaatsen. Haar herinneringen tijdens het gesprek met Regenhart betreffen ‘heiligheid’ en het Joodse lot. Spier las indertijd veel in de Bijbel en onder zijn invloed is Hillesum dit eveneens gaan doen. De denigrerende toon ten aanzien van deze religiositeit – wat uit het woord ‘heiligheid’ spreekt –, valt echter niet terug te vinden in Snatagers aantekeningen uit 1942-1943.

Vervolgens schetst Penney-Snatager tijdens een lezing over haar oorlogservaringen opnieuw een ander beeld van Spier. In deze voordracht voor het Holocaust Memorial Museum te Washington in 1995 hebben het ‘onze Lieve Heer’, ‘heiligheid’ en het daaraan gekoppelde Joodse lot waarover ze Regenhart vertelt, plaatsgemaakt voor de mededeling dat Spier psychologie in het leven van Hillesum en haarzelf introduceerde. “Ichhaftigkeit” heeft als meest onwenselijk gedrag de plaats ingenomen van “petty bourgeois behavior”.⁸² Penney-Snatager begrijpt Spiers van Jung overgenomen begrip *Ichhaftigkeit* als iets dat iemand door zelf-analyse en innerlijke groei kan overstijgen.⁸³ Hierdoor kan iemand uiteindelijk de innerlijke kracht bereiken en het hoofd bieden aan elke uitdaging. “Well, it did not work for me”, laat ze haar toehoorders weten.⁸⁴ Zij liet Hillesum en Spier achter zich: zij is niet naar Westerbork gegaan, zij heeft voor de onderduik gekozen.

Een tweede lezing van de inmiddels hoogbejaarde Leonie Penney-Snatager, verzorgd in 2012, bevat slechts één verwijzing naar Hillesum en geen enkele naar Spier:

In Amsterdam, I had a very good, idealistic friend: Etty Hillesum. You may have heard of her: she wrote a world famous book, translated in many languages. Her philosophy was that she wanted to share in the centuries’ old Jewish FATE, and not run away from it. And I was going to follow her example.⁸⁵

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² Leonie Penney-Snatager, *Etty Hillesum: An evening of Dutch reminiscences*, (typoscript van de lezing), US Holocaust Memorial Museum, Washington DC, 18 mei 1995, URL <http://www.leonienpenney.org> (geraadpleegd op 5 november 2018).

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ *Ibidem*. Vergelijk Hillesum, *Het Werk*, 437 (15 juni 1942).

⁸⁵ Leonie Penney-Snatager, *Memories of a holocaust survivor in the Netherlands*, (typoscript van de lezing), Riderwood in Silver Spring, Maryland, 8 september 2012, URL <http://www.leonienpenney.org> (geraadpleegd op 5 november 2018).

Wat opvalt in dit fragment is de kritiek op Hillesum. Vanuit idealisme zou Hillesum, heel gevaarlijk, Snatager bijna hebben meegetrokken in het Joodse noodlot – wat waarschijnlijk haar vernietiging zou hebben betekend. Er is afstand ontstaan tussen de oorlogsjaren en Penney-Snatagers beleving hiervan. Tegelijkertijd koketteert ze enigszins met Etty Hillesums postume beroemdheid.

En dan, in de zomer van 2013, kort voor haar overlijden, spreekt Leonie Penney-Snatager met haar jongste zoon over Spier en Hillesum. “She really looked up to them”, realiseert Bernard Penney zich naderhand.⁸⁶ Hij moet niet onderschatten hoe belangrijk beiden voor haar zijn geweest. Dat het decennia geleden is dat zijn moeder Hillesum en Spier voor het laatst zag en sprak, heeft geen afbreuk gedaan aan haar gevoelens voor hen.

Bernard Penney beschouwt zijn moeder als een complexe vrouw. Het is niet ondenkbaar dat Leonie Penney-Snatager heeft geworsteld met het feit dat zij de oorlog heeft overleefd terwijl talloze familieleden en vrienden zijn omgebracht. Ook al heeft ze zich tot verschillende typen toehoorders gericht – de interviewer Regenhardt, een groot publiek, haar zoon – haar uitspraken over Julius Spier en Etty Hillesum zullen door innerlijke strijd zijn gekleurd en als gevolg van het verwerken van haar verleden aan verandering onderhevig zijn geweest.

Hillesums nagelaten geschriften, geschreven in 1941-1943, zagen pas in de jaren tachtig integraal het licht. Veertig jaar na Spiers overlijden zijn lezers zich op basis van Hillesums werk en de annotaties over Spier in de volledige editie een beeld van hem gaan vormen. Die additionele informatie over Spier is veelal afkomstig van herinneringen van mensen die Spier persoonlijk hebben gekend. Als zulke beelden al niet zijn gekleurd door een persoonlijke ontwikkeling, dan zijn ze dat wel door de toenmalige en nog steeds actuele, algemeen heersende opinie over de wijze waarop een psychotherapeut geacht wordt zich te gedragen. Bovendien is het beeld van Spier, zoals in de inleiding naar voren is gebracht (§ 1.2) en uit sommige bovenstaande fragmenten blijkt, gekleurd door de diverse meningen over handlezen. Een en ander heeft tot gevolg dat de opvattingen over Julius Spier sterk uiteenlopen. Elisabeth Liebert formuleert het kort maar krachtig: “Julius Spier evokes ambiguous reactions[.]”⁸⁷

⁸⁶ Email Bernard Penney aan AN, 25 juli 2013. Leonie Snatager (Den Haag, 29 maart 1918 – Greenbelt, MD, 22 juli 2013), zelf enig kind, werd moeder van drie kinderen.

⁸⁷ Liebert, ‘The thinking heart’, 403: “Julius Spier evokes ambiguous reactions from Etty’s readers and reviewers. Feminists rage against him for drawing and holding around him a tight group of female disciples who almost worshipped the ground he walked on. Therapists cringe at his sexual activity with a person who was first his therapy client and then his secretary. Religious persons, Christians at least, are confused by the suffusion of the erotic and the spiritual in the relationship between Etty and Spier, conditioned as they are to celibate models of holiness.” Vergelijk Ria van den Brandt, *Steeds een ander uitzicht: Een inleiding in het denken en leven van Etty Hillesum*, Heeswijk: Berne Media, 2015, 14: “De publieke reacties op *Het verstoorde leven* zijn divers en heftig.”